

POLITICKÉ VEDY / POLITICAL SCIENCES

Časopis pre politológiu, najnovšie dejiny, medzinárodné vzťahy, bezpečnostné štúdiá / Journal for Political Sciences, Modern History, International Relations, security studies

URL časopisu / URL of the journal: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk>

Autor(i) / Author(s): Jaroslav Bílek
Článok / Article: Poručnícké sily v Československu 1945-1948
Vydavateľ / Publisher: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov –
UMB Banská Bystrica / Faculty of Political Sciences
and International Relations – UMB Banská Bystrica

Odporúčaná forma citácie článku / Recommended form for quotation of the article:

BÍLEK, J. 2015. Poručnícké sily v Československu 1945-1948. In *Politické vedy*. [online]. Roč. 18, č. 1, 2015. ISSN 1335 – 2741, s. 124-150. Dostupné na internete: <http://www.politickevedy.fpvmv.umb.sk/userfiles/file/1_2015/BILEK.pdf>.

Poskytnutím svojho príspevku autor(i) súhlasil(i) so zverejnením článku na internetovej stránke časopisu Politické vedy. Vydavateľ získal súhlas autora / autorov s publikovaním a distribúciou príspevku v tlačenej i online verzii. V prípade záujmu publikovať článok alebo jeho časť v online i tlačenej podobe, kontaktujte redakčnú radu časopisu: politicke.vedy@umb.sk.

By submitting their contribution the author(s) agreed with the publication of the article on the online page of the journal. The publisher was given the author's / authors' permission to publish and distribute the contribution both in printed and online form. Regarding the interest to publish the article or its part in online or printed form, please contact the editorial board of the journal: politicke.vedy@umb.sk.

PORUČNICKÉ SÍLY V ČESKOSLOVENSKU 1945 - 1948¹

TUTELARY POWERS IN CZECHOSLOVAKIA 1945 - 1948

Jaroslav Bílek*

ABSTRACT

This article presents an interpretative case study utilizing the concept of tutelary powers to analyse specific organisations in Czechoslovakia 1945-1948. Tutelary institutions are one of the key issues in contemporary discussions about transitions to democracy in Latin America. One of the major problems of the concept of tutelary institutions is their rather vague definition. This article presents a new classification to use it on organisations which had influence on the operation of the political regime in postwar Czechoslovakia. The political system of postwar Czechoslovakia was influenced by a whole range of specific factors, but among them, the most important appear to be the low level of civil liberties and political rights, along with the existence of actors outside the electoral system who were able to influence processes that were supposed to be under control of elected representatives. The range of tutelary actors analyzed in this article includes the Soviet Union, military counter-intelligence and various state security institutions. Though all of them appear to manifest the basic attributes of tutelary institutions at some time between 1945 and 1948, they also seem to bear some context specific features pointing at the complexity of the postwar situation, as well as at the limits of the concept.

Key words: Tutelary Powers, Tutelary, Postwar Czechoslovakia, Transitology, SSSR

Úvod

Ačkoli výzkum politických systémů patří k jednomu z pilířů moderní politologie a frekvenci výstupů na toto téma nelze přehlédnout, existuje stále velké množství fenoménů a otázek, jež je třeba zodpovědět, ať již v teoretické nebo praktické rovinně. Jednou z nejzajímavějších oblastí výzkumu politických systémů je potom v současnosti bezesporu oblast nedemokratických režimů

* Mgr. Jaroslav Bílek působí jako interní doktorand Katedry politologie, Filozofická fakulta Univerzita Hradce Králové, nám. Svobody 331, 500 03 Hradec Králové, Česká republika, e-mail: jaroslav.bilek@uhk.cz.

¹ Tento text vznikl z projektu Specifického výzkumu FF UHK *Mezi demokracií a nedemokracií. Vybrané problémy studia hybridních režimů.*

(Cassani, 2012), konkrétně diskuze ohledně některých nových forem nedemokratických režimů, které se souhrnně označují jako režimy hybridní. Diskuze o hybridních režimech však není důležitá jen pro samotnou oblast hybridních režimů. V jistém smyslu se totiž dá dokonce říci, že precizace pojetí hybridních režimů napomáhá především našemu porozumění toho, co je a jak funguje samotná demokracie, a jaké nástrahy přináší proces tranzice politického režimu.

V časopise CEPSP nedávno publikovali **Bílek** a **Lupták** text, který se věnoval otázce, zda je možné klasifikovat Československo mezi lety 1945 a 1948 jako hybridní režim. (Bílek a Lupták, 2014) Jedním z témat, které ve zmíněném textu otevřeli, byla problematika poručnických institucí.² Poměrně záhy se ukázalo, že v textu použitá koncepce poručnických institucí z pera **Gilbertové** a **Mohseniho** je velmi obecná a celá problematika poručnických sil³ si zaslouží hlubší pozornost.

Cílem předloženého textu bude stručně představit nejznámější koncepcí⁴ poručnických aktérů a na základě jejich kritické reflexe představit návrh vlastního konceptuálního pojetí, které bude následně aplikováno na vybrané instituce v Československu mezi lety 1945 - 1948. Z hlediska metodologie se tedy bude předložený text pohybovat jak v teoretické, tak empirické rovině. V první části rozeberu teoretické koncepty a druhá část potom bude interpretativní případovou studií (Odell, 2001), časově zasazenou do Československa v letech 1945 - 1948. Úkolem interpretativní případové studie tak bude analyzovat vybrané aktéry⁵ optikou navrženého konceptuálního pojetí poručnických aktérů.

Přínos textu spatřuji hned v několika směrech. Tím prvním je nepochybně fakt, že problematice poručnických aktérů není v domácí politologické produkci

² Poručnické instituce: termín, který **Gilbertová** a **Mohseni** používají pro označení nevolených aktérů, kteří zasahují do reprodukce moci stojící na existenci demokratických procesů. (Gilbertová a Mohseni, 2011, s. 280 - 286)

³ Poručnickí aktéři je zastřešující termín, který používám pro celou problematiku zahrnující větší spektrum různých termínů, jak bude patrné dále.

⁴ Za nejznámější budu v textu považovat koncepcie, které jsou nejčastěji citovány v případových studiích na téma poručnických aktérů, nebo je považuji za zásadní pro danou problematiku.

⁵ Za vybrané aktéry budu pro účely tohoto textu považovat na vnitrostátní úrovni OBZ (Obranné zpravodajství) a některé složky bezpečnosti. Na mezinárodní úrovni potom budu za poručnického aktéra považovat SSSR. **Bílek** a **Lupták** ve svém textu uvažují ještě o poručníkovi v podobě ÚRO (Ústřední rada odborů), avšak sami nenachází příliš dobré zdůvodnění. Někteří autoři sice odbory mezi poručnické aktéry počítají (Lehmbruch, 1984), ale vždy v souvislosti se sektorovým korporativismem, což, jak se domnívám, nebyl případ Československa mezi lety 1945 - 1948.

věnována téměř žádná pozornost, tedy mimo raritních zmínek v některých textech věnovaných hybridním režimům, kterých je však také pomálu. Přestože se v zahraničí těší diskuze ohledně poručnických aktérů jistému zájmu, jsou příspěvky na téma poručnických institucí až na výjimky situovány do areálu Latinské Ameriky. S možností existence poručnických institucí mimo tento areál se v praktické rovině příliš npracuje. Z tohoto důvodu se opět domnívám, že analýza v areálu střední Evropy může být velmi zajímavá a obohacující. V neposlední řadě se též domnívám, že případ Československa v letech 1945 - 1948 je více než vhodný z důvodu reflexe naší vlastní minulosti. Jak se již ukázalo ve výše zmíněném textu, nepanuje mezi českými politology shoda ohledně teoretického zasazení celé etapy (více viz Bílek a Lupták, 2014), a navzdory tomu, že se již všem institucím, které jsou předmětem zájmu předkládaného textu, věnovala řada historiků (za všechny bych jmenoval například **Karla Kaplana** nebo **Františka Hanzlíka**), není určitě na škodu pokusit se jejich poznatky zasadit do teoretického politologického rámce.

1 Problematika poručnických aktérů

Problematika poručnických aktérů se stala objektem zájmu politologického výzkumu teprve nedávno. Téma poručnických aktérů je do jisté míry jedním z výsledků diskuze o povaze demokracie, kterou odstartovala takzvaná třetí vlna demokratizace a s ní spojená vlna tranzitologických studií. Jako jedni z prvních (ne však zcela první) upozornili důrazněji na téma poručnických organizací ve svém dnes již legendárním a notoricky známém textu *What Democracy Is... And Is Not* **Karlová** a **Schmitter**. **Karlová** a **Schmitter** tehdy navrhli modifikovat (obohatit) klasickou definici procedurálního minima moderní demokracie **Roberta Dahla**.

Podle jejich názoru mělo být původních sedm podmínek tohoto minima rozšířeno o dvě další. A právě v jedné z těchto dvou nových podmínek (v první, tedy vlastně osmé) se **Karlová** a **Schmitter** zmiňují o tom, že pro demokracii je nezbytně nutné, aby ústavní moc byla v rukou těch, kteří k tomu získali mandát ve volbách. Pokud si totiž podle autorů například vojenští důstojníci nebo vysocí státní úředníci udrží moc jednat nezávisle na rozhodnutích volených zástupců nebo je dokonce vetovat, představuje to zásadní nebezpečí (podkopání) pro samotnou podstatu demokracie (Schmitter a Karlová, 1991, s. 81 srovnej Drahokoupil, 2014, s. 13).

Karlová a **Schmitter** tak poměrně jasně definují jeden z problémů, který řešila tehdejší tranzitologie. Přesněji tedy stav, kdy se v některých státech v průběhu tranzice vyvinuly instituce, jež stály mimo dosah legitimně zvolené politické reprezentace. Takto definované instituce si potom buď poroučí samy, nebo poroučí (snaží se poroučet) ostatním. Chvilu před **Karlovou** a **Schmitterem** uchopil totéž téma **Valenzuela**. **Valenzuela** si při studiu tranzice vybraných latinoamerických zemí všímá jevů, které mezi první a druhou fází tranzice podřívají autoritu demokraticky zvolené vlády. Čtyři podle svého názoru nejproblematictější jevy poté označuje jako zvrhlé (perverzní) instituce. A právě mezi zvrhlé (perverzní) instituce řadí rezervované domény (reserved domains) a tutelární síly (tutelary powers). (Valenzuela, 1990) Jinými slovy tedy opět instituce, které si vládnou samy nebo se snaží vládnout ostatním jako nevolená síla.

Valenzuela dále poměrně precizně definuje, co od sebe odlišuje rezervované domény a tutelární síly. Za rezervované domény označuje „specifickou a jasně definovanou oblast, která je vyňata z působnosti volených zástupců.“ (Valenzuela, 1990, nestránkováno) Jako příklad státu, ve kterém existovaly během první a druhé fáze tranzice rezervované domény lze v areálu Latinské Ameriky označit Brazílii. Zde si armáda dokázala ze začátku udržet výsadní postavení v některých oblastech, jako byly tajné služby či vybraná klíčová odvětví průmyslu. (Hunterová, 2001, s. 37)

Tutelární síly jsou potom do jisté míry opakem rezervovaných domén. Zatímco rezervované domény se opírají o přesné a většinou i ústavně právní vymezení oblasti, do které nedosahuje z nějakého důvodu moc volených zástupců, jsou zásahy tutelárních sil definovatelné jen těžko. Nejsnáze řečeno, jde o snahu vykonávat široký dohled nad vládou a jejími rozhodnutími (Valenzuela, 1990 srovnej Valenzuela, 1992) Je tedy rozdíl mezi situací, kdy poručnická síla brání vládnutí a kdy se těší silné autonomii na vládě a parlamentu v určitých oblastech. (Bejarano a Pizzaro, 2005)

Za příklad možných poručnických sil dává v kontextu Latinské Ameriky **Valenzuela** v první řadě armádu. Jak ale ještě ukážu později, je spektrum možných poručníků daleko širší. Za příklad rezervovaných domén potom označuje taktéž armádu, ale třeba i soudy nebo silné ekonomické hráče (kapitalisty), kteří taktéž mohou mít privilegovaný přístup ke státní moci. (Valenzuela, 1990 srovnej Mainwaring, 1989) Existenci rezervovaných domén a tutelárních sil v zemích Latinské Ameriky procházejícími tranzicí potom

vysvětloval především s důrazem na historická specifika. (Valenzuela, 1990, srovnaj Bies, 2000)

Valenzuela samozřejmě přiznává, že i ve fungujících demokraciích je moc vlády a parlamentu nějak omezena a že se můžeme setkat s existencí oblastí, které jsou mimo kontrolu volených zástupců, jako je třeba centrální banka. Je ovšem nepochybně rozdíl mezi fungováním například centrální banky v USA, která je stranou politických vlivů, a centrální banky v Chile po pádu **Pinochetova** režimu. Ta byla stranou vlivu politiků, ale pod přímým vlivem bývalých příslušníků junty, protože významně rozhodovali o složení jejího vedení. (Valenzuela, 1990)

Tím se dostáváme ke srovnání jeho pojmu rezervovaná doména a velmi podobných pojmů autoritářská enkláva a autoritářská rezidua, jež používá **Garretón** pro pojmenování těchto jevů. „Tyto termíny považuje **Valenzuela** za nevhodné, protože enklávy jsou oddělené entity uvnitř, bez napojení na ostatní. Což neodpovídá skutečné povaze, protože se v praxi jedná o oblasti, které mají napojení na ostatní a jsou často i centrem politických problémů. Podobně nevhodné je označit rezervovanou doménu za pouhé reziduum, protože rezidua jsou zbytkové prvky neovlivňující okolí, což opět není případ rezervované domény.“ (Valenzuela, 1990 s. 11 srovnaj Garretón, 1989, 1990) Zatímco by tedy centrální banka USA teoreticky mohla být označena za autoritářskou enklávu, ve významu, jaký pojmu dává **Garretón**, je takové označení pro centrální banku Chile po pádu **Pinochetova** režimu nevhodné a výrazně lépe se hodí označit ji za rezervovanou doménu.

Na práci již zmíněných autorů navazuje i **Merkel**, který ve svém trojdimenzionálním pojetí politických institucí věnuje právě ve třetí dimenzi velkou pozornost problematice veto aktérů a rezervovaných domén. Dokonce jako první počítá i s tím, že přítomnost rezervovaných domén a veto hráčů nemusí být jen krátkodobá, a definuje doménní či tutelární demokracii jako jeden z druhů defektní demokracie. (Merkel, 1999, s. 10; Merkel, 2004, s. 33) Specifikem **Merkelova** pojetí je, že původně rozlišuje mezi tím, zda má veto aktér autonomní doménu, kterou ovládá, a stavem, kdy veto aktér přímo diktuje mantinely voleným zástupcům. (Merkel, 1999) Později však své pojetí mírně reviduje a vnímá všechny zásahy jako důkazy existence specifické domény mimo dosah volených zástupců. (Merkel, 2004)

Zatímco **Merkel** spojuje všechny formy zásahů veto aktérů s autonomními doménami, rozhodli se **Gilbertová** a **Mohseni** (2011) ve své slavné koncepci hybridních režimů jít opačnou cestou. Taktéž tedy ustoupili od **Valenzuelovy**

koncepte rozlišující na tutelární síly a rezervované domény, avšak ve svém pojetí pracují jen s termínem zásahy poručnických institucí. Jimi navržená kategorie je tak velmi široká. Oproti tomu příklady poručnických institucí rozdělují do pouhých tří kategorií, tedy na instituce armádní, monarchistické a náboženské. Pod náboženskou poručnickou institucí mají na mysli například náboženské autority v současném Íránu, které zakazují sekulární politické strany a politiku, která se jim jeví být protiislámská. (Gilbertová a Mohseni, 2011)

Oproti **Merkelovi** navíc nepřichází jen s jedním typem politického režimu, vyznačujícím se existencí poručnických institucí, ale hned se dvěma. Zajímavostí však je, že jejich poručnický neliberální a poručnický režim se mezi sebou nijak neliší chováním poručnických institucí, ale jen úrovní lidských práv. Zároveň třeba oproti **Levitskému** a **Murillovi** nedávají existenci poručnických institucí do souvislosti s úrovní lidských práv. (Levitský a Murillo, 2009; Gilbertová a Mohseni, 2011) Nesporným přínosem pojetí poručnických institucí a konceptu hybridních režimů **Gilbertové** a **Mohseniho** však celkově je, že uvažují o režimu s aktivními poručnickými institucemi jako o svébytném (déletrvajícím) politickém režimu a ne jen jako o tranziční epizodě. Oproti jiným autorům navíc nespojují téma poručnických institucí tolik s areálem Latinské Ameriky. (Gilbertová a Mohseni, 2011).

2 Koncepte poručnických sil

Na stručném představení nejznámějších koncepcí poručnických aktérů je poměrně dobře vidět jistá pojmová roztržičnost, až možná zmatenost. Pro účely (nejen) předkládaného textu a na základě dosavadních zkušeností s tématem jsem se rozhodl poněkud upravit konceptuální rámec, se kterým budu pracovat. Pro pojmenování celé kategorie jsem zvolil označení poručnické síly. Do kategorie poručnické síly počítám jak rezervované domény, tedy místa bez vlivu volených zástupců, tak poručnické organizace jako aktéry, kteří spravují rezervované domény. Původně jsem chtěl pro označení aktérů použít, po vzoru **Gilbertové** a **Mohseniho**, termín poručnické instituce, avšak souhlasím s **Helmkem** a **Levitským**, že je užitečné oddělit aktéry od zákonů a nepoužívat označení instituce pro organizace. (Helmke a Levitsky, 2006)

Poručnické organizace jsou tedy nevolení aktéři, kteří zasahují do procesů, které jsou v demokracii pod kontrolou volených zástupců. Rezervovaná doména je potom oblast politiky, kterou nemají volení zástupci kapacitu kontrolovat,

ačkoliv by měli. Představený konceptuální rámec počítá jak s možnostmi, kdy intervenuje přímo poručnická organizace, tak s možnostmi, kdy tak činí skrze rezervovanou doménu.

Přímá intervence poručnické organizace a intervence prostřednictvím rezervované domény se od sebe bude lišit mírou institucionalizace. Pokud bude nějaká oblast dle platného práva ponechána vlivu poručnické organizace, půjde o případ rezervované domény. Ne vše však musí být institucionalizováno v platném právním rámci. Jak totiž správně poukazují **Levitsky a Way** (2010), je pro pochopení fungování nedemokratického režimu často důležitější sledovat spíše jeho instituce neformální. (Levitsky a Way, 2010) V tradici **Valenzely** tak budu za rezervovanou doménu počítat i doménu v neinstitucionalizované podobě stojící na neformálních pravidlech. (Valenzuela, 1990)

Zmíněné zásahy do procesů, které jsou v demokracii pod kontrolou volených zástupců je však třeba ještě více precizovat. Již bylo řečeno, že zásahy mohou být skrze rezervovanou doménu, nebo přímo. V případech přímých zásahů rozlišuje představený konceptuální rámec mezi tím, do čeho poručnická organizace zasahuje, jakou formou a v čí prospěch. Předpokládám, že poručnická organizace se bude v rámci efektivity snažit přímo zasahovat vždy do centra politického systému. Tedy do rozhodování parlamentu v parlamentním režimu a do rozhodování prezidenta v prezidentském systému.

Co do formy zásahu je třeba rozlišit, jestli poručnická organizace jedná veřejně a provede kupříkladu vojenský převrat v situaci, kdy není spokojena s výsledkem voleb, a situací, kdy poručnická organizace zasahuje neveřejně a snaží se například kriminalizovat legitimně zvolené zástupce. Poslední důležitou otázkou představeného konceptuálního rámce je potom to, v čí prospěch poručnická organizace zasahuje. Tedy jestli provádí zásah pouze ve vlastním zájmu jako v případě náboženských autorit v Iránu (Gilbertová a Mohseni, 2011), které věří, že chrání tamní politický systém, nebo poručnická organizace svým zásahem podpoří některého politického aktéra. Jako příklad z druhé kategorie je možné uvést situaci, kdy se v Nikaragui armáda rozhodla podpořit kongres ve sporu s prezidentem **Bolanosem**. (Bruneau, 2005)

Co do druhů poručnických organizací nepracuje představená koncepce s konkrétními příklady a omezuje se jen na již řečenou definici, že se jedná o nevolené organizace zasahující do reprodukce moci, jež stojí na existenci

demokratických procesů.⁶ Takto zvolené pojetí ve své logice neopomíjí ani kategorii nadnárodních organizací, jak ji představil **Merkel** (2004), či cizích států snažících se zasahovat do politických procesů státu, jež zkoumáme. V takovém případě potom půjde o externí poručnickou organizaci. Externí poručnické organizace jsou potom ze své podstaty taktéž nevolenými aktéry, kteří zasahují do reprodukce moci, jež stojí na existenci demokratických procesů.⁷ Za příklad rezervované domény budu počítat jakoukoliv oblast politiky státu, která získala autonomii na rozhodnutích volených zástupců.

Pokud jde o vztah navržené koncepce poručnických sil a politického systému, odvíjí se mé uvažování následující cestou. Souhlasím například s **Przeworskim** v tom, že pokud se v politickém systému vyskytují poručnické síly, nelze mluvit o demokracii. (Mainwaring, 1989) Zároveň se domnívám, že nelze mluvit ani o autoritářském režimu, protože v něm nevykonávají moc volení zástupci. Zde máme na mysli skutečné soutěživé volby a ne pouze jakousi kulisu autoritářského režimu podobnou tomu, co popisuje **Schedler**. (2006) Politický režim, ve kterém můžeme identifikovat poručnické síly, potom logicky musí zaplňovat šedou zónu mezi liberální demokracií na jedné straně a autoritářským režimem na straně druhé. Je na individuálním zvážení každého výzkumníka, zda takový režim označí za hybridní režim nebo režim v přechodu. Osobně bych se zde však asi přidal na stranu **Morlina** a pokud by takový režim v šedé zóně existoval déle než deset let (Morlino, 2009, s. 285), měl bych tendenci označit ho spíše za hybridní než za režim v přechodu.

⁶ Demokratickými procesy myslím v kontextu použité teorie především volby, od kterých se odvozuje rozdělení moci ve státě.

⁷ Poručnickými organizacemi, které nejsou vnitrostátní, se potom vracíme zpět k textu **Karlové a Schmittera**, konkrétně k jimi navrhované deváté podmínce, viz Karlová a Schmitter, 1991, s. 81 – 82.

Tabulka 1

Návrh koncepcie poručníckych organizáci dle koncepcie poručníckych sil

Druh poručníckej organizácie	a) Poručnícka organizácia b) Externá poručnícka organizácia
Způsob zásahu	a) Priamo b) Prostřednictvím formální rezervované domény c) Prostřednictvím neformální rezervované domény
Místo v politickém systému, na které je zásah zaměřen	a) Parlament b) Úřad prezidenta
Forma zásahu	a) Veřejná b) neveřejná
V čí prospěch	a) ve prospěch režimu b) ve prospěch jednoho z politických aktérů

Zdroj: vlastní zpracování

3 Povaha politického systému Československa 1945 – 1948

Při analýze poručníckych sil v Československu 1945 - 1948 nelze vynechat otázku povahy československého politického systému. Pokud jde o povahu režimu mezi květnem 1945 a únorem 1948, nalezneme v české politologii tři rozdílná pojetí. **Rupnik** (2002) považuje zmíněnou etapu dějin Československa za příklad demokracie se svobodnými volbami, **Balík** (2002) za příklad pretotalitního autoritativního režimu a **Bílek s Luptákem** (2014) za režim, který prošel vývojem od hegemonického volebního autoritářství k hybridnímu režimu. Jak již bylo dříve konstatováno, je vymezení Československa 1945 - 1948 jako demokracie se svobodnými volbami velmi zavádějící (Balík, 2002), a tak se vlastně nabízí jen dvě možné cesty.

Ať již se rozhodneme vybrat si jakoukoliv, je patrné, že poválečné Československo bylo režimem v přechodu, a tak je v duchu tranzitologické tradice na místě definovat minimálně to, od čeho přecházíme a pokud možno také to, k čemu přecházíme. Obě odpovědi jsou v případě Československa poněkud složitější. Třetí Československá republika sice právně navazuje na republiku první, nicméně reálná situace byla daleko složitější. Faktické základy tohoto politického režimu byly položeny v Moskvě 12. 12. 1943. Na druhé straně nelze opomenout ani skutečnost, že na území tohoto státu existují až do osvobození dva nedemokratické státní útvary. Přesněji řečeno Protektorát

Čechy a Morava a Slovenská republika. Protektorát představoval okupační zřízení pod patronáží nacistického Německa. (Balík et al., 2004) Svou povahou byl Protektorát Čechy a Morava totalitním režimem. Slovenská republika se potom dá označit za režim pohybující se v průběhu své existence mezi kategoriemi organicko-etatický autoritářský režim a režim kvazitotalitní. (Balík a Kubát, 2012). Politický režim po únoru 1948 je zase možné označit za kvazitotalitní až totalitní. (Balík, 2002; Balík – Kubát, 2004)

Předložený text se však soustředí primárně na poručnické síly v období třetí Československé republiky, takže výčet možných klasifikací je zde uveden především pro dokreslení situace. Zároveň je však z představených klasifikací patrné, že šlo o velmi složité období a politický režim ve sledované době není možné označit za demokratický (více viz Balík, 2002; Bílek a Lupták, 2014). Tím pádem se minimálně hypoteticky jedná o režim, ve kterém mohou existovat poručnické síly, tedy hlavní cíl předloženého textu.

4 Sovětský svaz jako poručnická organizace

Jedním ze shodných rysů české politologické a historické produkce reflektující problematiku poválečného Československa je přetrvávající tvrzení o zásadním vlivu SSSR na podobu poválečného uspořádání. Při studiu existujících textů nenalezneme autory, kteří by se zmíněné tvrzení snažili rozporovat, a debata se tak vlastně vedla a vede především o tom, kdy tento vliv začal a jak moc ho mohly československé politické elity ovlivnit.

Nejtradičnější pojetí, které v domácí politologické produkci zastupuje například **Balík** (2002) nebo **Pehr** (2011), tvrdí, že základy politického uspořádání poválečného Československa byly položeny již v Moskvě 12. prosince 1943 (Balík, 2002). Někteří historici jako **Kuklík** (1999) nebo **Veber** (2008) jdou často ještě o pár let dál a uvádí buď uznání československé exilové vlády ze strany Sovětského svazu v červenci 1941 (Kuklík, 1999), nebo dokonce říjen 1939, kdy došlo k jednání mezi **Edvardem Benešem** a sovětským velvyslancem **Majským**. (Veber, 2008)

Budeme-li se však držet prvního a nejčastějšího tvrzení, tedy, že od 12. prosince 1943 měl SSSR zásadní vliv na formování a vývoj poválečného Československa, je možné označit SSSR za externí poručnickou organizaci, tak jak je vymezuje v teoretické části představená koncepce? Pro získání odpovědi na položenou otázku je třeba podívat se na zmíněný případ podrobněji.

12. prosince 1943 „prezident **Beneš** uzavřel v Moskvě smlouvu o přátelství,

vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československem a Svazem sovětských socialistických republik.“ (Balík, 2002, s. 3). Tento den je nezpochybnitelně zásadním mezníkem naší historie. Smluvní strany se ve zmíněné smlouvě zavazují „*k politice trvalého přátelství a přátelské poválečné spolupráce.*“ (Smlouva o..., 1943, s. 2). To i při snaze o co nejmírnější interpretaci znamená velmi zásadní změnu zahraničně-politické orientace Československa.⁸ Navíc je možné od roku 1944 sledovat i vzrůstající vliv Moskvy na vnitropolitickou situaci v Československu. (Kaplan, 1993) Vliv SSSR je potom pochopitelně neformálního charakteru a svým způsobem i v rozporu s uvedenou smlouvou, ve které naopak stojí, „*že budou jednati v shodě se zásadami: vzájemného respektování své nezávislosti a svrchovanosti, jakož i nevměšování do vnitřních věcí druhého státu.*“ (Smlouva o..., 1943, s. 2)

V rámci tradice tradiční interpretace československých poválečných dějin je potom vzrůstající vliv SSSR dokladován především na dvou případech. Tím prvním je jednání o první poválečné vládě, které proběhlo v březnu 1945 v Moskvě a podle **Ripky** zde byla londýnská politická reprezentace nucena přijmout koncepci SSSR. (Ripka, 1995) Jeho verzi však oponují někteří současní historici, kteří se domnívají, že ačkoliv komunisté měli při moskevských jednáních navrch, v řadě návrhů byli nekomunisté daleko radikálnější než komunisté. (Kaplan, 1993; Veber, 2008) Druhým případem je potom zrušení České národní rady, které československá vláda provedla na základě stížnosti sovětských vojenských orgánů a nóty Sovětského svazu. (Kaplan a Špiritová, 1997) Hodnocení prvního případu, tedy jednání v Moskvě, je poměrně sporné⁹ a spíše se kloním k názoru, že ho nelze jednoznačně označit za příklad zásahu poručnické organizace. Druhou událost již však lze

⁸ Důležitou otázkou pochopitelně je motivace prezidenta a jeho okolí k podpisu takové dohody. Jedná se o velmi složitou otázku, která přesahuje rámec uvedené práce a tak zde pouze odkáži na racionální vysvětlení, které je patrně například v pamětech **Huberta Ripky**. Podle jeho názoru byla nějaká forma dohody s SSSR nutností pro přežití Československa a jeho vrcholní představitelé se domnívali, že v prosinci 1943 vyjednej výrazně příznivější podmínky, než kdyby jednání odložili. (Ripka, 1995)

⁹ Je totiž otázkou, zda byl výsledek jednání v Moskvě ovlivněn spíše „*dětskou naivitou*“ nekomunistických politiků, jak tvrdil **Peroutka** (Veber, 2008, 30), nebo šlo o klasické rozdělení politické moci, které bylo pro „*přizvané*“ nekomunistické politiky výhodné. Vzhledem k dalším souvislostem, jako byl například souhlas nekomunistických stran s redukcí stranického systému (Kaplan, 1993; Kaplan, 1996), se kloním spíše ke druhé variantě. Souhlasím s tím, že byly nekomunistické elity vystaveny tlaku SSSR, avšak nelze opomenout, že stále sledovaly vlastní mocenské ambice. (Veber, 2008)

označit za příklad zásahu poručnické organizace do demokratických procesů poválečného Československa.¹⁰

Z hlediska vlivu SSSR je však třeba věnovat pozornost i dalším událostem. Pokud nahlédneme do ujednání přijatých v Moskvě v březnu 1945, tedy do Košického vládního programu (Košický vládní ..., 1945), najdeme v něm řadu zásadních informací. Především ve třetí a čtvrté kapitole. Programová prohlášení vlády je sice třeba již ze své povahy brát s rezervou, avšak zmíněné dvě kapitoly poměrně dobře dokreslují tehdejší geopolitický kontext. Podle třetí kapitoly Košického vládního programu se měla armáda orientovat především na spolupráci s armádou Sovětského svazu¹¹ a skoncovat s nepolitičností armády, což v obou případech představuje zásadní změnu a zásah do prvorepublikové tradice. (Košický vládní ..., 1945) Ještě důležitější je potom pravděpodobně čtvrtá kapitola, podle které se mělo na přístě Československo ve své zahraniční politice orientovat výhradně na přátelství se Sovětským svazem. Doslova se zde píše o „*uplatnění praktické součinnosti se Sovětským svazem, ve všech směrech - vojensky, politicky, hospodářsky a kulturně.*“ (Košický vládní ..., 1945, s.4). V souvislosti s touto formulací je ze sémantického hlediska zajímavé, že se v KVP mluví ve vztahu s Francií, Velkou Británií a USA pouze o přátelství, a ne o spojenectví. (Košický vládní ..., 1945)

Vliv SSSR je ovšem patrný i v dalších událostech. S koncem války je celkově spojena řada dalších aktivit SSSR, které by na první pohled mohly vypadat jako projevy poručníka. Především konfiskace majetku ze strany Rudé armády a násilné odvěčení československých obyvatel ruského původu a jejich příbuzných. (Kaplan, 2004). Konfiskace majetku v místech pobytu Rudé armády a jeho odvážení do SSSR sice rozhodně splňuje podmínky jednání poručnického aktéra, avšak je třeba vnímat, že k ní došlo ve specifickém prostředí konce války a z toho důvodu je posouzení velmi komplikované. Navíc pokud pomineme případy, jež lze označit za prohršení jednotlivců, bylo

¹⁰ Historik **Igor Lukeš** považuje za klíčový prvek poválečného vývoje Československa chování USA. Rozhodnutí USA zastavit třetí armádu u Plzně potom považuje za zásadní selhání, které rozhodlo o výsledku střetu komunistických a nekomunistických sil v Československu. (Lukeš, 2011)

¹¹ Na tomto místě se pochopitelně nabízí srovnání s dřívější orientací československé armády na Francii. V obou případech se jednalo o „*nerovnovážený vztah*“ (více viz Straka a Kykal, 2013, s. 34 - 41), ve kterém Československo hrálo roli toho slabšího partnera. Podle mého názoru je však třeba vnímat celou věc v širších souvislostech, na základě kterých se domnívám, že závislosti Československa na SSSR po roce 1945 byla větší. Deklarace a reálná orientace československé armády na armádu SSSR je potom jen jedním dílkem celé skládky, jež nám ukazuje nerovný vztah poválečného Československa k SSSR. (více viz Kaplan, 1990; Kaplan, 1991; Veber, 2008)

nápravě majetkových křivd způsobených Rudou armádou věnováno poměrně hodně jednání mezi československou a sovětskou vládou a je velmi složité vyčíslit celkovou bilanci. (Kaplan, 2004) Oproti tomu násilné odvezení československých občanů je podle mého názoru jasným projevem poručnického jednání a nelze omluvit ani tím, že československé úřady projevovaly o tyto lidi „jen mizivý zájem.“ (Kaplan, 2004, s. 344) Právě naopak, zmíněná pasivita oficiálních československých orgánů může mnohé vypovídat o samotném charakteru vztahů poválečného Československa a SSSR.

Nejvýraznější událostí, ve které vystupoval SSSR jako poručník Československa, je rozhodně nátlak na československé politické elity během jednání ohledně **Marschallova** plánu. K tomu se původně Československo přihlásilo, aby se následně jeho politická reprezentace podvolila diktátu z Moskvy a svou účast na poslední chvíli odřekla. (Pacner, 2001; Skilling, 1960; Lukeš, 2014) Pokud bychom použili představený teoretický rámec, je možné vymezit SSSR přibližně takto.

Tabulka 2

SSSR jako poručnická organizace

Druh poručnické organizace	Externí poručnická organizace
Způsob zásahu	Prostřednictvím neformální rezervované domény i přímo
Místa v politickém systému, na které byl zásah zaměřen	Celý politický systém
Forma zásahu	Převážně neveřejná
V čí prospěch	Ve vlastní prospěch

Zdroj: vlastní zpracování

Při aplikaci zvoleného teoretického rámce se otevírají dvě poměrně zajímavé otázky. A to v čí prospěch SSSR do politických procesů zasahoval a kdo představoval cíl jeho zásahu. Na základě dostupných materiálů je asi nejpřesnější odpověď taková, že SSSR intervenoval především ve svém vlastním zájmu a snažil se působit na celý politický systém. Forma zásahu byla pochopitelně především neveřejná.¹² (Kaplan, 1987; Kaplan, 1990; Kaplan

¹² Za příklad veřejného zásahu by se naopak dal označit plánovaný přesun z Rakouska a Maďarska do východního Německa. Zmíněný přesun se měl odehrát „v závěru předvolební kampaně a vlastní den voleb do Ústavodárného národního shromáždění.“ (Vondrášek, 1998, s. 128) Zmíněnou akci provázela řada nesrovnalostí, a i když nakonec došlo, na základě protestů československé strany,

1991; Kaplan, 1993; Kaplan, 1996; Lukeš, 2014) Co do způsobu je možné mluvit jak o existenci neformální rezervované domény v případě zahraniční politiky, tak i přímých intervencích ve vybraných otázkách politiky vnitrostátní. V případě snahy o klasifikaci SSSR jako poručnické organizace pomocí zvoleného teoretického rámce, se však střetáváme se zásadním problémem, kterým je nemožnost reflektovat časové hledisko. Jak je patrné z uvedených případů, procházela míra vlivu SSSR mezi lety 1945 - 1948 vývojem. Na jedné straně zde tak máme poměrně vysoký vliv v prvních měsících po konci války a v jednáních kolem **Marschallova** plánu a na druhé straně nižší vliv v čase mezi odchodem sovětských vojsk a přibližně polovinou roku 1947. Historik **Igor Lukeš** v té souvislosti upozorňuje na téměř až zdánlivé vyrovnání sil, kterého nedovedly československé nekomunistické elity a administrativa USA využít. (Lukeš, 2014)

5 Vnitrostátní poručnické organizace

Lze souhlasit s tím, že vybrané vnitrostátní represivní složky v Československu mezi lety 1945 - 1948 vystupovaly nejpozději od roku 1947 otevřeně¹³ ve prospěch komunistické strany a Sovětského svazu, avšak je velmi nepřesné označit je za přímo podřízené KSČ, nebo Sovětskému svazu. Je nepochybné, že hybnou silou změn ve vybraných represivních složkách Československa byli komunisté.¹⁴ Na druhé straně však represivní složky vystupovaly často bez koordinace s vedením KSČ. (Kaplan, 1993; Kaplan, 1996) Velmi se potom přikláním k myšlence historika **Tomana Broda**, který tehdejší komunisty¹⁵ v Československu dělí na jestřáby a holubice. Tedy na ty,

k odložení přesunu na dobu po parlamentních volbách, vzbuzuje celá akce dodnes řadu otázek. SSSR a komunisté se pravděpodobně obávali, že by pro ně volby nemusely dopadnout příznivě a chtěli mít k dispozici i jiná řešení. Zároveň byly zaznamenány případy, když agitátoři KSČ vyhrožovali lidem, že pokud nebudou volit komunisty, obsadí Československo sovětská armáda. (Veber, 2008; Vondrášek, 1998)

- ¹³ Před rokem 1947 vystupovaly vybrané represivní složky především nevěřejně, avšak také ve prospěch SSSR a komunistických stran v Československu. (Kaplan, 1993; Kaplan, 1996; Hanzlík, 1997)
- ¹⁴ Výrazem *komunisté* myslíme obecně tehdejší sympatizanty komunistického světového názoru a ne jen institucionalizované členy KSČ nebo KSS.
- ¹⁵ Nelze opomenout, že i když KSČ sledovala jednotnou linii, probíhal v ní také mocenský boj. Dobře patrný je například souboj pražských elit s elitami z Brna či Slovenska (Kaplan, 1993) nebo mocenský boj **Reicina s Čepičkou**. (Hanzlík, 2010) I když lze najít důkazy o snaze KSČ ovládnout některé složky bezpečnosti, je zároveň možné sledovat soupeření různých frakcí uvnitř KSČ o vliv v těchto složkách. (Kaplan, 1999)

kteří chtěli problém řešit silou, a na ty, co dávali přednost politickému řešení. (Brod, 1991)

Je nesporné, že komunisté ve vybraných složkách armády a bezpečnosti svým jednáním často sledovali linii Moskvy. Což se dá poměrně dobře vysvětlit existencí silných osobních vazeb řady příslušníků na Moskvu. (Kaplan, 1993; Kaplan, 1996) Nicméně ani tyto vazby není možné přeceňovat a je lepší označit zmíněné složky spíše za samostatné poručnické organizace.

5.1 Bezpečnost

Jedním z nejvýznamnějších center moci, které připadlo komunistické straně na základě moskevských jednání, bylo ministerstvo vnitra. Již od květnových dnů roku 1945 bylo cílem komunistů získat co největší vliv v oblasti vnitřní bezpečnosti Československa. (Medvecký, 2011; Veber, 2008). Za tímto účelem byla provedena očista bezpečnostního aparátu a hlavně „*sloučení sboru četnictva, uniformované státní policie a obecní výkonné policie do jedné složky pod názvem Sbor národní bezpečnosti.*“ (Veber, 2008, s. 74)

Zde je dobře vidět rozdílný pohled komunistických a nekomunistických politických elit. Nekomunisté naprosto podcenili význam ministerstva vnitra v budoucím politickém zápase a zároveň byli příliš v zajetí předmnichovské konfigurace represivních složek. Podle nich měly být všechny represivní složky nadále apolitické. Komunisté si naproti tomu již od začátku uvědomovali význam represivních složek. Vycházeli totiž „*z marxisticko-leninské teorie o nutnosti rozbití starého státního aparátu a v tomto smyslu považovali armádu a bezpečnostní složky za jeho klíčové prvky*“ (Hanzlík, 1997, s. 33), které je třeba získat na svou stranu.

Výsledkem této aktivity bylo, že se bezpečnostní složky¹⁶ do jisté míry vymkly kontrole a nejpozději od května 1947 se snažily zasahovat, jako autonomní hráč, do vnitropolitické situace Československa. Nejznámějším projevem těchto snah byla série provokací, která měla vést k uměle vytvořeným soudním procesům s představiteli nekomunistických stran uvnitř NF. Pozornost bezpečnostních složek byla namířena především proti některým členům národních socialistů a slovenských demokratů, protože tyto strany měly

¹⁶ V předloženém textu operuji s pojmem bezpečnostní složky, nicméně tím nemám na mysli všechny složky bezpečnosti, protože míra jejich infiltrace komunisty byla různá. „*Pokud bychom vzali v potaz rozdělení SNB na pořádkovou, kriminální, zpravodajskou a státní bezpečnost, lze říci, že největší míra infiltrace komunisty byla v posledních dvou.*“ (Bílek a Lupták, 2014, s. 200)

potenciál nejvíce konkurovat KSČ a KSS. Zároveň je důležité poznamenat, že ačkoliv byly v uvedené době všechny parlamentní strany ve vládě NF, nepodařilo se nekomunistickým silám ve vládě a parlamentu kontrolovat činnost těchto složek. (Hanzlík, 1999) To opět ukazuje velmi zvláštní postavení bezpečnostních složek v poválečném Československu a rozhodně není možné označit bezpečnostní složky, které nepodléhají kontrole vlády a parlamentu, za něco jiného, než příklad poručnické organizace, protože standardně takové složky v demokracii vždy podléhají kontrole legitimně zvolených zástupců. Mimo to existovalo v rámci bezpečnostních složek zvláštní oddělení SNB F, které se specializovalo na sběr a výrobu kompromitujících materiálů na nekomunistické politiky, a zvláštní referát RR, jehož cílem bylo získávat členy nekomunistických stran ke spolupráci a přípravě provokací. (Kaplan, 1993)

Existence specifických útvarů však nebyla jediným projevem chování bezpečnostních složek jako poručnické organizace. Nejviditelnějším příkladem byla trojice největších akcí namířených proti představitelům komunistické opozice, konkrétně krčmářská aféra, mostecká aféra a smyšlené protistátní spiklenecké centrum na Slovensku. Krčmářská aféra byla první a pravděpodobně nejhůře zorganizovanou ze zmíněných tří akcí. Cílem bezpečnostních složek bylo fingovat bombový útok na nekomunistické ministry. Následné vyšetřování vyústilo v roztržku nejen mezi funkcionáři národně socialistické strany a komunisty, ale i mezi ministerstvem vnitra a ministerstvem spravedlnosti. (Kaplan, 1993) Investigativní práce ministerstva spravedlnosti nakonec ukázala, že stopy vedou až na sekretariát KSČ v Olomouci. Jeden poslanec KSČ byl dokonce obviněn. Vyšetřování se však vleklo, a tak se celá aféra uzavřela až po únoru 1948, kdy byla krčmářská aféra použita jako základ jednoho z politických procesů. (Skilling, 1960; Kaplan, 1996; Dvořáková, 1998)

V rámci mostecké špionážní aféry se vybrané složky bezpečnosti snažily kriminalizovat významné členy Národně socialistické strany. (Kaplan, 1993) Mělo se jednat, jak již název napovídá, o odhalení protistátní špionážní skupiny v okolí Mostu. Realizace celé operace však opět selhala ve chvíli, kdy byla kauza svěřena do rukou justice a na povrch vyplavala řada nesrovnalostí. Bezpečnostním složkám a rozvědce se tak opět nezdařila výroba protistátního spiknutí a celá akce tak znovu jen posloužila komunistické justici po únoru 1948. (Kaplan, 1993; Skilling, 1960)

Největší a pravděpodobně neúspěšnější akcí bezpečnosti vůči funkcionářům nekomunistických politických stran bylo údajné protistátní spiknutí na Slovensku. Tentokrát byla akce namířena proti představitelům Demokratické

strany, kterým nemohli komunisté zapomenout potupnou volební porážku v roce 1946. (Kaplan, 1993; Skilling, 1960) Zmíněná akce vypukla v září 1947, avšak přípravě podkladů a materiálů se bezpečnost věnovala již od první poloviny roku 1946. (Kaplan, 1993) V září 1947 potom přešla bezpečnost do ostré fáze a rozjela sérii obvinění a zatýkání. Celou akci navíc vhodně doplňovala komunistická propaganda na stránkách tisku, který znovu a znovu informoval o skandálních odhaleních. V listopadu 1947 však představitelům ostatních nekomunistických stran, kteří původně se zásahem bezpečnosti proti představitelům Demokratické strany souhlasili nebo se k němu stavěli neutrálně, začalo docházet, že důkazy předložené bezpečností jsou opět velmi slabé a nejasné. Následkem toho se potom rozhodně postavili proti snaze bezpečnosti a KSČ kriminalizovat nebo dokonce rozpustit Demokratickou stranu. (Kaplan, 1993, s. 89-93, srovnej Medvecký, 2011a, s. 209-271)

V předcházejícím krátkém historickém výčtu vidíme řadu situací, ve kterých se některé složky bezpečnost mezi květnem 1945 a únorem 1948 naprosto vymkla kontrole a splňuje definiční znak poručnické organizace. Přesněji jde o příklad vnitrostátní poručnické organizace. Některé složky bezpečnosti ve sledovaném období zasahovala přímo do politických procesů, především tím, že se snažily kriminalizovat vybrané politické aktéry a politické strany. Bezpečnost zasahovala do politického života přímo, tedy bez jasně vymezené rezervované domény, kde by se mohla pohybovat. Nelze však opomenout **Hanzlíkem** zmíněnou (Hanzlík, 1999) nemožnost kontroly složek bezpečnosti ze strany nekomunistických představitelů ve vládě a parlamentu. Z toho důvodu se domnívám, že můžeme mluvit o jisté formě neformální rezervované domény bezpečnosti v oblasti vlastního řízení. Cílem zásahu bezpečnosti potom byly nekomunistické politické strany. Záměrně se zdráhám použít termín opozice, protože po většinu existence třetí československé republiky tyto strany s komunisty sdílely vládní odpovědnost. Co do formy zásahu vidíme jak formu neveřejnou (existence různých zvláštních odborů bezpečnosti), tak veřejnou, kterou představují především tři zmíněné pokusy o kriminalizaci nekomunistických politických stran. (Kaplan, 1996)

Tabulka 3

Vybrané složky bezpečnosti jako poručnická organizace

Druh poručnické organizace	Poručnická organizace
Způsob zásahu	Přímo i Prostřednictvím neformální rezervované domény
Instituce, na které byl zaměřen	Nekomunistické strany v NF
Forma zásahu	Veřejná i neveřejná
V čí prospěch	ve prospěch komunistických stran, ve prospěch SSSR

Zdroj: vlastní zpracování

Podobně jako v případě SSSR se zde střetáváme s problémem vysoké dynamičnosti celého sledovaného období (více viz Bílek a Lupták, 2014) a nemožností tuto dynamiku zohlednit v navrženém konceptuálním rámci. Druhým problémem je již zmíněný fakt, že můžeme vždy mluvit jen o některých složkách bezpečnosti a ne o bezpečnosti jako celku. I tak se však domnívám, že lze vybrané složky bezpečnosti minimálně od druhé poloviny roku 1947 označit za příklad poručnické organizace.

5.2 Armáda

V případě armády budu v předložené studii považovat za poručnickou organizaci jen OBZ¹⁷. Uvnitř armády sice mezi lety 1945 - 1948 zuřil poměrně silný mocenský boj mezi sympatizanty komunistických a nekomunistických stran (více viz Hanzlík a Vondráček, 2000), ale ten není předmětem následující podkapitoly. V případě armády jako celku je však možné namítat, že jejím významným zásahem do politického dění bylo naopak rozhodnutí neangažovat se v rámci únorové krize. (Pacner, 2001). Řada politiků z nekomunistického tábora totiž projevovala snahu získat v poslední fázi mocenského střetu vedení armády na svou stranu. (Skilling, 1960) Ostatně teoretik civilně vojenských vztahů v Latinské Americe **Bruneau** považuje za zásah do politických procesů i rozhodnutí armády nepodporovat žádnou ze stran v procesu, který vede k „*neústavní změně moci*.“ (Bruneau, 2005, s. 114) I tak se však armáda jako případný poručnický aktér v Československu 1945 - 1948 výrazně lišila od ideálního typu armády jako poručnického aktéra, jak bývá známý z areálu Latinské Ameriky. Tam totiž v nejkrajnějším případě má armáda tak velkou autonomii, že může sama rozhodovat například i o velikosti vlastního rozpočtu,

¹⁷ Obranné zpravodajství

obrannej strategii státu, odvodové politice, nebo celkové politice státu. (Bies, 2000), což jsou opět znaky, které těžko můžeme identifikovat u československé armády jako celku, ale vidíme jistou podobnost v případě OBZ. (Hanzlík a Pospíšil, 2000)

Netradičním znakem československé armády byl kupříkladu fakt, že v jejím čele nestál civilista, ale generál **Svoboda**. To se pochopitelně dá vysvětlit specifickou situací na konci války a zmíněnou sovětskou československé armády. To je odlišná situace oproti Latinské Americe, kde běžně zastávali a zastávají generálové funkce ministrů obrany a lze to vysvětlit existencí specifických kulturních vzorců nebo odkazem na tradici jisté profesionality těchto složek. (Bies, 2000) Paradoxně byla právě profesionalita poválečné československé armády nižší v porovnání s armádou předmnichovskou, především z důvodů v ní probíhajících čistek. (Hanzlík a Vondáček, 2006)

I přes fakt, že v čele ministerstva obrany nestál civilista ale generál v aktivní vojenské službě, byla největší anomálií československé armády mezi květnem 1945 a únorem 1948 bezpochyby existence Obranného zpravodajství.

Obranné zpravodajství vzniklo 7. ledna 1945 jako součást 1. Československého armádního sboru v SSSR. Na tom by samo o sobě nebylo nic zvláštního, kdyby OBZ nevzniklo bez souhlasu nadřízených orgánů, tedy londýnské exilové vlády a vrchního velení Československé armády. Opět je možné tuto událost vysvětlit s odkazem na specifický válečný kontext a poněkud nejasné postavení Československa na mezinárodní úrovni, ale i tak je to velice nestandardní až bizarní. (Hanzlík a Vondáček, 2006; Hanzlík et al., 1999)

Příčinu vzniku OBZ najdeme především ve snaze komunistů a SSSR zvrátit pro ně nevýhodnou pozici v československém vojenském zpravodajství. Jeho členové se totiž pod vedením generála **Moravce** profilovali apoliticky až antikomunisticky a byli plně podřízeni londýnské exilové vládě. Od roku 1944 tak Sověti tlačili na generála **Svobodu**, aby založil vlastní vojenské zpravodajství u svého armádního sboru. Ten tak nakonec v lednu 1945 učinil. Je třeba přiznat, že komunisté a SSSR viděli v OBZ od počátku zbraň pro budoucí mocenský boj v poválečném Československu a tomu odpovídalo i personální složení celé organizace. Do jejího čela byli postaveni **Bedřich Reicin** a **Karel Vaš**, tedy dvojice spolupracovníků, až možná agentů NKVD. I další vysoké kádry se zde rekrutovaly především z řad spolupracovníků NKVD nebo osvětových důstojníků československé armády v SSSR. (Hanzlík, 2003; Hanzlík a Vondráček, 2006; Hanzlík a Pospíšil, 2000)

Dalším důvodem, proč je možné označit OBZ za poručnickou organizaci, je mimo způsobu jejího založení postavení jejího vedení, především **Bedřicha Reicina**. Ten se totiž velmi často dostával do sporů se svými nadřízenými a často je naprosto ignoroval. Ještě během války jsou zaznamenány jeho četné spory s formálně nadřízenými důstojníky NKVD a po návratu do osvobozeného Československa měl na ministerstvu obrany reálně větší moc než generál **Svoboda**. (Hanzlík, 2003; Hanzlík, 2010) To v souvislosti s velkou mocí, kterou OBZ disponovalo, představovalo doslova smrtící koktejl pro poválečné Československo. (Hanzlík a Vondráček, 2006) Již od osvobození představovalo OBZ trumf v rukou komunistických sil v Československu a jedinou opravdu fungující československou zpravodajskou službu na území Československa. Díky tomu si OBZ vybuďovalo mezi zpravodajskými službami naprosto výsadní postavení, které si udrželo až do únorových dní. Situace se dokonce dostala tak daleko, že se OBZ podařilo vybudovat agenturní síť i v ostatních československých represivních složkách. (Hanzlík a Vondráček, 2006; Hanzlík a Pospíšil, 2000)

OBZ se podílelo na výrobě kompromitujících materiálů na komunistům nepohodlné členy armády a spolu s dalšími složkami bezpečnosti se účastnilo všech velkých akcí proti představitelům nekomunistických politických stran. (Hanzlík a Vondráček, 2006)

Klasifikace OBZ je potom následující. OBZ zasahovala přímo do politického systému poválečného Československa výrobou kompromitujících materiálů a spoluúčastí na všech velkých akcích proti představitelům nekomunistických politických stran. Zároveň se věnovalo „očistné“ činnost v československé armádě, což byla jedna z rolí (vnitřní obrana), která jí byla právně svěřena. Cílem zásahu OBZ potom byli opět nekomunističtí političtí představitelé v NF a armádě. Je otázka, do jaké míry se dá personální otázka v armádě považovat za otázku politickou. Domnívám se však, že vzhledem ke specifické situaci poválečného Československa to je možné. Forma zásahu OBZ byla převážně neveřejná. To pramení jednak z konfigurace této poručnické organizace, protože šlo o zpravodajskou službu. Zároveň se z pochopitelných důvodů OBZ příliš nesnažila své aktivity medializovat. Když tak například na konci roku 1947 odstranilo OBZ několik významných nekomunistických generálů z armády, byl za oficiální důvod vydáván vysoký věk a deklarovaná potřeba omladit důstojnický sbor. Navíc se penzionování zmíněných důstojníků vůbec nedávalo do souvislosti s existencí OBZ (Hanzlík a Pospíšil, 2006) Zásahy OBZ potom stejně jako v případě bezpečnosti sloužily především komunistickým stranám a

SSSR.

Tabulka 4

OBZ jako poručnická organizace

Druh poručnické organizace	Interní poručnická organizace
Způsob zásahu	Přímo
Instituce, na které byl zaměřen	Nekomunistické strany v NF a nekomunisté v armádě
Forma zásahu	Převážně neveřejné
V čí prospěch	ve prospěch komunistických stran, ve prospěch SSSR

Zdroj: vlastní zpracování

Závěr

Jedním z témat, které otevřela bohatá akademická diskuze o nových formách nedemokratických režimů, je oblast takzvaných poručnických aktérů. Přesněji tedy nevolených aktérů, kteří zasahují do procesů, které jsou v demokracii pod kontrolou volených zástupců. Ačkoliv vznikla v uplynulých letech celá řada koncepcí, potýká se současný výzkum poručnických aktérů v teoretické rovině se stejným problémem, jako celá diskuze ohledně hybridních režimů. Tím je vysoká roztržitost a pojmová zmatenost, která výrazně znesnadňuje orientaci v celé problematice. Zároveň se existující koncepce poručnických aktérů téměř nesnaží rozlišit formy zásahů a příliš se nehodí ani pro případnou komparaci jednotlivých poručnických aktérů. Existující koncepce se totiž více než na analýzu zásahů do procesů, které jsou v demokracii pod kontrolou volených zástupců, soustředí na rozlišení různých druhů poručnických aktérů.

Ve snaze vyřešit či alespoň minimalizovat zmíněné problémy je v textu použit návrh modifikované koncepce poručnických sil. Navržená koncepce je potom použita na případ Československa mezi květnem 1945 a únorem 1948. Povaha politického systému poválečného Československa byla ovlivněna řadou specifických rysů, především nízkou úrovní občanských a politických svobod (více viz Bílek a Lupták, 2014). Mimo to svou roli hrála taktéž existence nevolených aktérů, kteří zasahovali do procesů, které jsou v demokracii pod kontrolou volených zástupců. Sledovanými poručnickými aktéry byly SSSR, OBZ a vybrané složky bezpečnosti. Při použití zvolené koncepce poručnických sil na identifikované aktéry je možné konstatovat, že je možné všechny tyto

aktéry označit, v jisté fázi poválečného vývoje, za poručnické organizace. Je však třeba mít na paměti, že se rozhodně nejedná o ideální případy, což je dáno především odlišností prostředí a složitostí vybraného případu.

Nejvýznamnější poručnickou organizací byl rozhodně SSSR a ostatní dvě sledované poručnické organizace, tedy OBZ a vybrané složky bezpečnosti často plnily roli pomocných organizací. I když všechny tři sledované poručnické organizace sledovaly stejný cíl, tedy eliminaci nekomunistických politických stran v Československu, nedomnívám se, na základě důvodů uvedených v textu, že byly československé represivní složky jen pouhým sluhou SSSR. Spíše se kloním k variantě, že situace byla daleko složitější a Československo 1945 - 1948 bylo složitou partií, ve které sice byla jasně definována hlavní linie sporu, ale o výhru zde soupeřilo vyšší množství hráčů, kteří mimo dosažení hlavního cíle sledovali také soukromé ambice.

Pokud jde o hodnocení zvolené teoretické koncepce poručnických sil, je třeba poznamenat, že se ukázala relativně užitečná, avšak je třeba ji chápat jen jako první krok k budoucí finální verzi. Samotné téma výzkumu poručnických sil v areálu komunistických a postkomunistických států považuji za velmi důležité a přínosné. Jediné výraznější omezení je již zmíněná nemožnost zachycení vysoké dynamiky vývoje, což jak ukazuje zkoumaný případ, může znesnadňovat výslednou analýzu. Co do možností dalšího výzkumu se domnívám, že je v současnosti důležité zaměřit se spíše na významné ekonomické aktéry, než represivní složky. Právě analýza významných ekonomických aktérů v prostředí ekonomické transformace postkomunistických států by mohla být vhodným tématem budoucího výzkumu poručnických sil. V nových demokraciích totiž mohou poručnické síly v podobně významných ekonomických aktérů výrazně zasahovat do demokratických procesů, nebo dokonce celou demokracii sabotovat. (Mainwaring, 1989)

Literatura:

- BALÍK, S. 2002. *Tři roky svobody? Pretotalitní režim v Československu v letech 1945 – 1948.* [online]. 2002. Rexter. [cit. 4.9.2013]. Dostupné na internetu: <http://www.rexter.cz/tri-roky-svobody-pretotalitni-rezim-v-ceskoslovensku-v-letech-1945-1948/2002/11/01/>
- BALÍK et al. 2004. *Politický systém českých zemí 1948 - 1989.* Brno: MUNI Mezinárodní politologický ústav, 2004. 180 s. ISBN 978-80-210-4250-6.

- BALÍK, S. KUBÁT, M. 2004. *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Praha: Dokořán, 2004. 167 s. ISBN 80-86569-89-6.
- BALÍK, S., KUBÁT, M. 2012. *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha: Dokořán, 2012. 215 s. ISBN 978-80-7363-266-3.
- BEJARANO, M., PIZZARO, E. 2005. From „Restricted“ to „Besieged“: The Changing Nature of the Limits to Democracy in Colombia. In: Hagopian, F., Mainwaring, S.P. (eds.): *The Third Wave of Democratization in Latin America. Advances and Setbacks*. Cambridge University Press, 2005. ISBN 0521613205 s. 235 - 260.
- BIES, J. D. 2000. Latin America Military Autonomy: Strengthening Democracies In Post-Transition.[online]. *Working pauper of 2000 Meeting of the Latin American Studies Association*. Miami. [cit. 1.12.2014]. Dostupné na internetu: <http://lasa.international.pitt.edu/Lasa2000/Bies.PDF>
- BÍLEK, J., LUPTÁK, L. 2014. Československo 1945 - 1948: Příklad hybridního režimu? *Středoevropské politologické studie*, Vol. 16, 2014, No. 2–3. ISSN 1212-7817. s. 188 – 2013.
- BROD, T. 1991. *Triumf a zkáza: Cesta československých komunistů k moci v letech 1945-1948 II. Část*. Praha: Magnet-Press, 1991. ISBN 8085110598.
- BRUNEAU, T. C. 2005. Civil- Military Relations in Latin America: The Hedgehog and the Fox Revised. *Revista Fuerzas Armadas y Sociedad*. Vol, 19, 2005, No. 1-2. ISSN 0717-1498. s. 111 - 131.
- CASSANI, A. 2012. Hybrid what? The contemporary debate on hybrid regimes and the identity question.[online]. XXVI Convegno SISP, 13-15. 10. 2012. [cit. 13. 12. 2013]. Dostupné na internetu: <http://www.sisp.it/files/papers/2012/andrea-cassani-1445.pdf>
- DRAHOKOUPIL, Š. 2014. Labyrintem hybridních režimů: přístupy, kategorie a koncepty. *Politologická revue*, 1/2014, 2014. ISSN 1211-0353 s. 3 – 26.
- DVOŘÁKOVÁ, Z. 1998. *Smrt pro tři ministry*. Český Těšín: Opavsko s.r.o, 1997. 192 s. ISBN 80-7268-049-8.
- GARRETÓN, M.A. 1989. *La Posibilidad Democrática en Chile*. Santiago: FLACSO, 1989. 72 s. ISBN 978-987-05-5712-.
- GARRETÓN, M.A. 1990. *La Redemocratization Política En Chile. Transición, inauguración y evolución*. [online]. Santiago: FLACSO (1990), s. 101 - 133. [cit. 20.11.2014]. Dostupné na internetu: http://www.cepchile.cl/dms/archivo_1332_1242/rev42_garreton.pdf

- HELMKE, G., LEVITSKY, S. 2007. Introduction. In: HELMKE, G., LEVITSKY, S.(eds) *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2007. ISBN 9780801883521. S. 5 - 40.
- HANZLÍK, F. 1997. *Únor 1948 výsledek nerovného zápasu*. Praha: Prewon, 1997. 255 s. ISBN 80-238-1816-3.
- HANZLÍK, F. et al. .1999. *Sluha dvou pánů*. Vizovice: Lípa, 1999. 445 s. ISBN 8023818163.
- HANZLÍK, F., POSPÍŠIL, J. 2000. *Soumrak demokracie*. Reicinovo obranné zpravodajství na cestě KSČ k moci. Vizovice: Lípa, 2000. 207 s. ISBN 8086093433.
- HANZLÍK, F. 2003. *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu o politickou moc. 1945 - 1950*. Praha: Úřad pro vyšetřování zločinů komunismu, 2003. 357 s. ISBN 80-7312-028-3.
- HANZLÍK, F., VONDRÁČEK, V. 2006. *Armáda v zápase o politickou moc v letech 1945 - 1948*. Praha: Ministerstvo obrany ČR- AVIS, 2006. 399 s. ISBN 80-7312-028-3.
- HANZLÍK, F. 2010. *Bez milosti a slitování. B. Reicin- fanatik rudého teroru*. Praha: Ostrov, 2010. 352 s. ISBN:978-80-86289-72-4.
- HUNTEROVÁ, W. 2001. Reason, Culture, or Structure?: Assessing Civil-Military Dynamics in Brazil. In: PION-BERLIN, D. (eds). *Civil-Military Relations in Latin America. New Analytical Perspectives*. University of North Carolina Press. Chapel Hill, 2001. ISBN 978-0-8078-4981-1, s. 36 - 58.
- GILBERTOVÁ, L. a MOHSENI, P. 2011. Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 46, 2011 No. 3. ISSN 0039-3606, s. 270 – 297.
- ODELL, J. 2001. Case Study Methods in International Political Economy. *International Studies Perspectives*, Vol. 2, 2001 No. 2. ISSN 1528-3585, s. 163 - 176.
- KAPLAN, K. 1987. *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia, 1945-1948*. Londýn: C. Hurst & Co. Publishers, 1987. ISBN 0905838963.
- KAPLAN, K. 1990. *Pravda o Československu 1945-1948*, Praha: Panorama, 1990. 245 s. ISBN 80-7038-193-0.
- KAPLAN, K. 1991. *Československo v letech 1945-1948*, Praha: SPN, 1991. 153 s. ISBN 80-04-25699-6.

- KAPLAN, K. 1993. *Nekrvavá revoluce*, Praha: Archiv, 1993. 447 s. ISBN 80-204-0145-8.
- KAPLAN, K. 1996. *Pět kapitol o únoru*, Brno: Doplněk, 1996. 557 s. ISBN 80-85765-73-X.
- KAPLAN, K. 1999. *Nebezpečná bezpečnost. Státní bezpečnost 1948 - 1956*. Brno: Doplněk, 1999. 289 s. ISBN 80-7239-024-4.
- KAPLAN, K., Špiritová, A. (eds.) 1997. *ČSR a SSSR 1945 - 1948. Dokumenty mezivládních jednání*, Brno: Doplněk, 1997. ISBN 9788085765922.
- KAPLAN, K. 2004. *Československo v poválečné Evropě*. Praha: Karolinum, 2004. 407 s. ISBN 80-246-0655-0.
- Košický vládní program. 1945. [online]. Svědomí. CZ. [cit. 15.11.2014]. dostupné na internetu: http://www.svedomi.cz/dokdoby/1945_kosvlpr.htm
- KUKLÍK, J. 1999. *Londýnský exil a obnova československého státu 1938 - 1945. Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního státního zřízení ČSR v emigraci*. Praha: Karolinum, 1999. 175 s. ISBN 80-7184-665-1.
- LEBHRUN, G. 1984. Concertation and the Structure of Corporatist Networks. In: Goldthorpe, J.(ed.). *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. Clarendon Press. Oxford, 1984. ISBN 978-0198780076, s. 60- 80.
- LEVITSKY, S., MURILLO, M.A. 2009. Variation in Institutional Strength. *Annual Review of Political Science*, vol. 12, 2009. ISSN 1545-1577 s. 115 - 131.
- LEVITSKY, S. WAY. L.A. 2010. *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge: Cambridge University press. 563 s. ISBN 9780521709156.
- LUKEŠ, I. 2011. Reading the Czech Tea Leaves: Three Western Perspectives on Postwar Prague. In: PEJČOCH, I., TOMEK, P. *Od svobody k nesvobodě 1945 - 1956*. Praha: Vojenský historický ústav, 2011. ISBN 978-80-7278-571-1, s. 24 - 32.
- LUKEŠ, I. 2014. *Československo nad propastí. Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945-1948*. Praha: Prostor, 2014. 383 s. ISBN 978-80-7260-292-6.
- MAINWARING, S. 1989. Transitions To Democracy And Democratic Consolidation: Theoretical And Comparative Issues. [online]. *Working Paper of Kellogg Institute*, no. 130 November 1989. [cit. 22.11.2014]. Dostupné na internetu: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/130.pdf>.

- MEDVECKÝ, M. 2011a. *Za červené Slovensko. Štátná bezpečnosť a politické spravodajstvo na Slovensku v rokoch 1945 - 1948*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. 344 s. ISBN 978-80-89335-31-2.
- MEDVECKÝ, M. 2011b. Poučenie z konštruovania ľudáckeho podzemia alebo VII. Odbor Povereníctva vnútra v boji o moc. In: PEJČOCH, I., TOMEK, P. *Od svobody k nesvobodě 1945 - 1956*. Praha: Vojenský historický ústav, 2011. ISBN 978-80-7278-571-1. s. 24 - 32.
- MERKEL, W. 1999. Defective Democracies. [online]. *Working Paper of Juan March Institute*, No. 1999/132. [cit. 21. 11. 2014]. Dostupné na internetu: http://www.march.es/ceacs/publicaciones/working/archivos/1999_132.pdf
- MERKEL, W. 2004. Embedded and defective democracies. *Democratization*, Vol. 11, 2004, No. 5. ISBN 978-0801894848, s. 33 - 58.
- MORLINO, L. 2009. Are there hybrid regimes? Or are they just an optical illusion? *European Political Science Review*, Vol. 1, 2009 No. 2. ISSN 1755-7739, s. 273 - 296.
- PACNER, K. 2001. *Osudové okamžiky Československa*, Praha, Albatros, 2001. 713 s. ISBN 80-85821-46-X.
- PEHR, M. 2011. *Zápas o nové Československo 1939-1946. Válčné představy a poválečná realita*. Praha: Nakladatelství LN, 2011. 237 s. ISBN 978-80-7422-082-1.
- RIPKA, H. 1995. *Únorová tragédie*. Praha: Atlantis, 1995. 302 s. ISBN 80-7108-098-5.
- RUPNIK, Jacques 2002. *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci*. Praha, Academia, 2002. 284 s. ISBN 80-200-9057-4.
- SCHEDLER, A. 2006. The Logic of Electoral Authoritarianism, In: SCHEDLER A. (ed.): *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. London: Lynne Rienner Publishers, 2006. ISBN 978-1-58826-415-2, s. 1 - 22.
- SCHMITTER, P., KARLOVÁ, T. 1991. „What Democracy is...and what is not“. *Journal of Democracy*, Vol. 2, 1991, No. 3. ISSN 1045-5736, s. 75 - 88.
- Smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československou republikou a Svazem sovětských socialistických republik*. 1943. [online]. *Zákony pro lidi*. [cit. 21.11. 2014]. Dostupné na internetu: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-11>.
- SKILLING, H. G. 1960. The Break-Up of the Czechoslovak Coalition, 1947 - 48, *The Canadian Journal of Economic and Political Science*, Vol. 26, 1960. No. 3. ISSN 0315-4890, s. 396 - 412.

- STRAKA, K., KYKAL, T. 2013. *Československá armáda v letech budování a stabilizace. 1918 - 1932*. Praha, Vojenský historický ústav, 2013. 463 s. ISBN 978-80-7278-604-6.
- VALENZUELA, J.S. 1990. Democratic Consolidation In Post- Transitional Settings: Notion, Process, And Facilitating Conditions. [online]. *Working Paper of Kellogg Institute*, no. 150 December 1990. [cit. 10.11.2014]. Dostupné na internetu: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/150.pdf>
- VEBER, V. 2008. *Osudové únorové dny*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2008. 432 s. ISBN 80-7331-054-6.
- VONDRÁŠEK, V. 1998. Přesun sovětských vojsk a československé parlamentní volby v roce 1946. In: BARNOVSKÝ, M., IVANIČKOVÁ, E. a kol: *Prvé povojnové volby v strednej a juhovýchodnej Európe*. Bratislava: Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1998. ISBN 80-224-0540-X, s. 128 - 138.